

ZEYNUDDİN EL-ÂMİLÎ'NİN ÖLDÜRÜLMESİYLE İLGİLİ İMÂMİYYE TABAKÂT KİTAPLARINDAKİ KURGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Adem ARIKAN*

Özet

eş-Şehîd es-Sânî diye bilinen Zeynüddin el-Âmilî, Kanunî döneminde İstanbul'a gelen ve Baalbek'teki Nuriyye Medresesine müderris tayin edilen Şîî-İmâmî bir âlimdi. Kendi hayatıyla ilgili yazdığı notlar ve uzun süre onunla birlikte olan öğrencisi İbnü'l-Avdî'nin aktardıkları, el-Âmilî'nin son üç yılına ve öldürülmesine dair bir bilgi içermemektedir. el-Âmilî'nin öldürülmesine dair sınırlı ve tartışmalı bilgiler mevcuttur. El-Âmilî'nin öldürülmesine şahit olan en-Nehrevâlî'nin yazdıkları gibi yenice ulaşılan bazı bilgiler, onun öldürülmesi hakkında İmâmiyye tabakât kitaplarında verilen süreç, zaman, mekân ve faillerle ilgili bilgilerin, tarihsel gerçekleri yansıtmayan kurgulardan ibaret olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Abstract

Known as al-Shahid al-Thani (Second Martyr), Zayn al-Din al-Amili was a Shiite imami scholar who comes to Istanbul in during Suleiman the Magnificent reign and is appointed to Nuriyya madrasa in Baalbak as a professor/a teacher in madrasa. Notes that he wrote about his life and narratives of Ibn al-Avdi who lives with him a long time have not included any information about to be killed of al-Amili and al-Amili's last three years. There are limited and controversial datas about al-Amili's execution. But, some new information like records of al-Nahravali who witness to al-Amili's execution are uncovered. These datas deny the narratives about murdering of al-Amili in Imamiyya biography chronicles. Also the informations about period, time, place and subjects in these books are unreal scenarios which don't mirror historical trues.

I- Giriş

eş-Şehîd es-Sânî diye meşhur olan Zeynüddin b. Ali b. Ahmed (ö.965/1558), doğduğu Lübnan'ın Cebelü Âmilî¹ bölgesine nispetle el-Âmilî

nişbesiyle de bilinmektedir.² Cebelü Âmil bölgesine, bir dönem, Beşâre ailesi hâkim olduğu için bu bölgenin ismi, bazı kaynaklarda Bilâd-ı Benî Beşâre şeklinde de geçmektedir.³

İmâmiyye'nin temel fıkıh kaynaklarından *Mesâlikü'l-Efhâm* ve *Ravzatu'l-Behiyye* gibi birçok eseri olan Zeynüddin el-Âmilî, önde gelen İmâmî âlimlerden birdir. Son yıllarda Zeynüddin el-Âmilî hakkında değişik çalışmalar yapılmıştır. Mayıs 2001'de Lübnan'ın Sayda şehrinde *es-Şehîd es-Sânî: el-Husûsiyye ve't-Tevâsul* başlığıyla bir sempozyum düzenlendi.⁴ Başka bir sempozyum da Şehid-i Evvel'i⁵ de içine alan bir kapsamla, 22 Ocak 2009'da İran'ın İsfahan şehrinde *Mekânetu's-Şehîdeyn fî Mecâli'l-Hadâratü'l-İslâmiyye* başlığıyla düzenlendi.⁶ Nisan-Mayıs 2010 tarihlerinde, Lübnan'da bir sempozyum daha düzenleneceği ilan edilmişti.⁷ Zeynüddin'in eserlerinin, otuz beş ciltlik bir külliyat halinde, 2010 yılında Lübnan'da yapılacak sempozyum öncesinde basılması planlanmaktadır.⁸ Zeynüddin'in öldürülmesi ile ilgili yazanlar, onu olabildiğince yüceltmekte ve bu olayı, Osmanlıların Şiilere yaptığı zulümlerin bir örneği⁹ önyargısıyla ele almaktadır.

² İsmi hakkında Zeynüddin Ali şeklindeki kayıtlar yanlışır. Zeynüddin lakabı değil, ismidir. Ali babasının ismidir. Kendisi de ismini Zeynüddin b. Ali b. Ahmed eş-Şâmî el-Âmilî şeklinde kaydetmiştir. el-Mirza Abdullah el-Efendî el-İsfahanî, *Riyâdu'l-Ulemâ ve Hiyâdu'l-Fudela*, Kum, 1401, II, s. 382; Muhsin el-Emîn, *Ayânü's-Şîa*, thk. Hasan el-Emîn, Beyrut, 1983, VII, s. 144.

³ Ali İbrahim Derviş, *Cebelü Âmil beyne 1516-1697: el-Hayâtü's-Siyâsiyye ve's-Sekâfiyye*, Beyrut, 1993, s.38-9; krş. Abdul Rahim Abu Husayn, *View from Istanbul : Ottoman Lebanon and the Druze Emirate*. London, 2002, s. 135.

⁴ http://www.nabolsi.net/view_this_it.php?idmenu=702, 13.02.2009. Sempozyuma katılanlar ve ele alınan konular hakkında kısa bilgiler için bkz. "eş-Şehid es-Sânî: el-Husûsiyye ve't-Tevâsul el-Mu'temirü's-Sânî li-İhyâi Türâsi Cebelü Âmilî", *el-Minhâc*, sayı:23, Beyrut, 1422/2001, s. 351-6; Rıza Muhtarî, "Gozârişî Kûtâh ez Kongre-i Şehîd-i Sâni", *Pezâheş ve Havza*, sayı:5, Kum, 1380, s. 165-170.

⁵ Şîî İmâmî çevrelerce Şehid-i Evvel diye anılan Şemsüddin Muhammed b. Mekki Cebel el-Âmilî, görüşleri sebebiyle Şam'da hapsedilmiş ve 786/1384 yılında idam edilmiştir. *Ayânü's-Şîa*, X, s. 59.

⁶ <http://www.shahidayn.com/index.ar.php?page=Posts.ViewPost&id=64>, 13.02.2009. Her iki sempozyuma katkıda bulunan araştırmacıların metinlerine, henüz ulaşma imkânımız olmamıştır.

⁷ <http://www.shahidayn.com/index.ar.php?page=General.ArticleSummon>, 26.01.2009.

⁸ http://www.isca.ac.ir/ar/index.php?option=com_content&task=view&id=220&Itemid=33, 12.02.2009.

⁹ Devin J. Stewart, "The Ottoman Execution of Zayn al-Din al-Âmilî", *Die Welt des Islams*, Vol. 48, Nu. 3-4, 2008, (ss. 289-347), s. 290.

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ Bölge hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhsin el-Emîn, *Hitatu Cebelü Âmil*, Beyrut, 1982; Hasan el-Emîn, "Cebel-i Âmil ve Vaz-ı Konûnî-yi Ân", *ed-Dirâsâtü'l-Edebiyye*, sene: 9, sayı:1-2, Lübnan, 1346, s. 133-146 (iki adet haritaya da yer verilmiştir.); Hedy Kevrânî, "Cebelü Âmil: Mehdu'l-İlm ve Arzu'l-Hurriyye", *Nuru'l-İslâm*, sene: 6, sayı: 71-2, Beyrut, 2001, <http://www.nooralislam.org/last/7172/pdf7172/noor10.pdf>, 03.02.2009.

Zeynüddin el-Âmilî'nin hayatı hakkında bizzat kendisinin yazdığı bilgiler günümüze ulaşmıştır. Ancak bu bilgiler onun hayatının son on yılını kapsamamaktadır. Zeynüddin'in öğrencisi Muhammed b. Ali el-Avdî (975/1567'de hayatta), 940/1533 yılından¹⁰ itibaren 962/1555 yılına kadar hocasının yanında bulunmuş,¹¹ hocasının hayatını konu alan *Buğyetü'l-Mürîd*¹² ismiyle bir eser kaleme almıştır. İbnü'l-Avdî, bu eserinde hocasının kendi yazdıklarını da nakletmiştir. İbnü'l-Avdî'nin eseri on fasıldan oluşmaktadır. Ancak günümüzde tam bir nüshası tespit edilememiştir. Zeynüddin'in soyundan gelen Ali b. Muhammed (ö. 1104/1692),¹³ bu eserin yalnızca üç faslına, *ed-Dürrü'l-Mensûr*¹⁴ ismiyle yazdığı eserinde yer vermiş,¹⁵ kendisi de bazı bilgiler ilave etmiştir.¹⁶ Bu kitapta aktarılmış olan fasıllar, Zeynüddin'in kendi yazdıklarının tamamını içermekte ve kendi hayatıyla ilgili olan bilgiler, 955/1548 yılına kadar gelebilmektedir. Ayrıca içeriğinden 960/1553 yılından sonra yazıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷

Zeynüddin'in *Şerhu'l-Lüm'a* eseri yayınlanmış ve takdiminde Zeynüddin'in hayatıyla ilgili bilgiler verilmiştir. Dikkat çekici olan ise bu takdimde *Buğyetü'l-Mürîd*'in yazmasına, varak numaraları verilmeksizin atıflar

¹⁰ 945 yılından itibaren başladığına dair kayıdın (Ali b. Muhammed, *ed-Dürrü'l-Mensûr min el-Mensûr ve Gayri'l-Mesûr*, Kum, 1398, II, s.151) doğru olamayacağına dair bkz. Rıza Muhtarî, "Pezûheşî der Târih-i Zendeki-i Şehîd-i Sâni I", *Nur-i İlm*, sayı: 22, Kum, 1366 (ss. 122-134), s. 122. Krş. 'Ayânü's-Şîa, VII, s. 146. Bu eserde tarih 962 yerine, yanlışlıkla 972 olarak verilmiştir.

¹¹ *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, s. 151.

¹² *Buğyetü'l-Mürîd fi'l-Keşfi an Ahvâli's-Şehîd*.

¹³ Ali b. Muhammed b. el-Hasan b. Zeynüddin.

¹⁴ Ali b. Muhammed, *ed-Dürrü'l-Mensûr min el-Mensûr ve Gayri'l-Mesûr*, Kum, 1398.

¹⁵ *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, s. 149-50.

¹⁶ 'Ayânü's-Şîa, VII, s. 146; Cafer el-Muhacir, *Cebelu Âmil beyne's-Şehideyn*, Dimaşk, 2005, s. 216; Rıza Muhtarî, "Pezûheşî der Târih-i Zendeki-i Şehîd-i Sâni I", s. 122, 123.

¹⁷ Zeynüddin, İstanbul'a giderken uğradığı Amasya hakkında yazdıkları arasında, şehrin Şehzade Mustafa tarafından yönetildiği ve şehzadenin babası tarafından öldürüldüğünden söz etmektedir. (*ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, s. 173) Şehzade Mustafa'nın 960/1553 yılında öldürüldüğü (Bkz. Solakzade, *Solakzade Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989, II, s. 229-35; Hasan Beyzade Ahmed, *Tarih*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004, II, s. 127-32; Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, çev. İsmail E. Erünsal, İstanbul: Tercüman Gazetesi, t.y.,II, s. 56; Şerafettin Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, Ankara : Bilgi Yayınevi, 1997, s. 28-9) dikkate alındığında, Zeynüddin'in eserini bu tarihten sonra yazdığı anlaşılmaktadır.

yapılaş olmasındır.¹⁸ Zeynüddin el-Âmilî hakkında çalışmaları olan Rıza Muhtarî'ye göre *Buğyetü'l-Mürîd*'in bütün fasıllarını içeren tam nüshası yoktur.¹⁹ Rıza el-Muhtarî, *Şerhu'l-Lüm'a* için takdimi yazan Muhammed Mehdi el-Âsîfî'ye atıflarda bulunduğu "bu yazma risaleyi sorduğunu" ve el-Âsîfî'den "İbnü'l-Avdî'nin risalesini görmediğini, ancak kendisinin *er-Ravzât*, *Ayânü's-Şîa* vasıtasıyla nakillerde bulunduğu" şeklinde bir cevap aldığını kaydetmektedir.²⁰ İkinci el kaynaklara müracaatla elde edilen bilgilerin, olmayan bir yazmadan²¹ nakledilmiş gibi gösterildiğinin itirafı oldukça manidardır.

Zeynüddin'in hayatıyla ilgili, 955/1548 yılına kadar, kendi yazdıklarını da içeren bu bilgileri aşığıda özetle söz konusu edeceğiz. İkinci olarak ise bu tarihten sonra hayatını gizlenerek yaşayan Zeynüddin hakkında Şîi kaynaklarında yer alan rivayetleri değerlendireceğiz.

II - Zeynüddin el-Âmilî'nin Hayatı

Zeynüddin, 13 Şevval 911 (9 Mart 1506) tarihinde²² Güney Lübnan'da Sayda yakınındaki Cüba' köyünde dünyaya gelmiştir.²³ Bölgede Şîa'nın varlığı, efsaneyle karışık şekilde, sahabi Ebû Zer el-Gıfârî'nin (v. 32/652) halkın Şîi olmasına etkisine atıfla, oldukça eski tarihlere kadar götürülmektedir.²⁴ Zeynüddin'in doğduğu tarihte, bölge Memlûklüler'in sınırları içerisindeydi.²⁵

¹⁸ Bkz. eş-Şehîd es-Sâni, *er-Ravzatu'l-Behiyye fi Şerhi'l-Lüma*, tahk. Muhammed Kalanter, Kum, 1410, I, s. 183, 186, 190, 191, 192, 195, 198.

¹⁹ eş-Şehîd es-Sâni, *Münyetü'l-Mürîd fi Edebi'l-Müfid ve'l-Müstefid*, tahk. Rıza el-Muhtarî, Kum, 1409, (mukaddime), s. 10.

²⁰ el-Muhtarî, *Münyetü'l-Mürîd* mukaddimesi, s. 52.

²¹ Merkezu'l-Fakîh el-Âmilî li-İhyâi't-Türâs, no: 2836'te bir adet yazma nüshasının olduğu kaydedilmektedir. <http://www.alameleya.org/index.php?id=34>, 17.01.2009. Ancak bu yazmanın da sadece *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da nakledilen bölümlerden ibaret olduğu teyit ettirilmştir.

²² *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, s. 158.

²³ Ali Sadıkî, *eş-Şehîdî's-Sâni*, (Arapça'ya terc. Kemal es-Seyyid), Kum, 1415/1995, s. 25.

²⁴ Detaylar ve değerlendirmeler için bkz. Cafer el-Muhacir, *et-Tesîs li-Târîhi's-Şîa fi Lübnan ve Suriye*, Beyrut, 1992, s. 21 vd.

²⁵ Memlûklüler döneminde bölgede Şîa'nın durumu için bkz. Abdul-Rahim Ebu Husayn, "The Shiites in Lebanon and The Ottomans in The 16th and 17th Centuries," in *La Shia Nell'impero Ottomano*. Rome: Accademia Nazionale Dei Lincei, 1993, (ss. 107-19), s. 108-11.

Yavuz Selim zamanında Mercidabık (1516) ve Ridaniye (1517) savaşları sonrasında söz konusu bölge Osmanlı yönetimine girmişti. Bazı araştırmacılara göre Memlûklüler, bölgedeki Şii'lerin kültürel faaliyetlerine karışmayan, çoğunluğu okuma-yazma bilmeyen cahil askerlerden oluşmaktaydı. Ancak bölgenin yeni hâkimleri olan Osmanlı yönetimi mezhebi kaygılarla hareket etmekteydi.²⁶ Safeviler ile olan mücadeleleri sebebiyle özellikle de Şîa'ya karşı daha duyarlıydılar.²⁷

Zeynüddin'in doğduğu bölgenin yönetimi Şîî eğilimleri olan yerel yöneticilerin elindeydi. Sayda şehri²⁸ 917/1511 yılından itibaren²⁹ Nâsirüddin Muhammed İbnü'l-Haneş tarafından yönetilmekteydi. Osmanlı yönetimi de İbnü'l-Haneş'e sancak vererek, bölgenin yönetimini ona bırakmıştı (922/1516).³⁰ Ancak Osmanlıya mağlup olduktan sonra bazı Memlûklü yöneticileriyle İbnü'l-Haneş'in ilişkilerinin ortaya çıkması sebebiyle, yönetimindeki yerler başkasına verilmiş ve tutuklaması emri çıkmıştı. Bir dönem saklandıktan sonra, Trablus emiri İskender Paşa oğlu Mustafa Bey tarafından, önceden aralarında var olan dostluk kullanılarak ortaya çıkması sağlanmış ve öldürülüp (924/1518), başı Yavuz Selim'e gönderilmişti.³¹

²⁶ Cafer el-Muhacir, *Cebelü Âmil Beyne's-Şehîdeyn*, 2005, s. 218; Cafer el-Muhacir, *el-Hicretü'l-Âmilîyye ilâ İrân fi'l-Asri's-Sâfevî*, Beyrut, 1989, s. 94.

²⁷ el-Muhacir, *el-Hicretü'l-Âmilîyye*, s. 35.

²⁸ Sayda'da Sünniler ile birlikte Şîî ve Dürziler de yaşamaktaydılar. Dönemin Osmanlı belgeleri, bu bölgedeki dini unsurları taksim ederken, bu grupların hepsini müslüman başlığı altında vermektedir. Muhammed Adnan Bakhit, "Sidon in Maluk and Early Ottoman Times", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 3, İstanbul, 1982, (ss. 53-68), s. 58.

²⁹ Ebü'l-Fazl Şemseddin Muhammed b. Ali İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân fi Havâdisi'z-Zaman*, neşr. Halil el-Mansur, Beyrut, 1998, s. 236; Abdülaziz Sâlim, *Târîhu Medineti Sayda fi'l-Asri'l-İslâmî*, İskenderiyye, 1986, s. 162; Hasan Abbas Nasrullah, *Târîhu Kerek Nuh*, Dimaşk, 1986, s. 28.

³⁰ İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 340; Nasrullah, *Târîhu Kerek Nuh*, s. 30.

³¹ *Müneccimbaşı Tarihi*, II, s. 479. Bazı kaynaklarımız ise Canberdî el-Gazzâlî tarafından öldürüldüğünü kaydetmektedir. Detaylar için bkz. İbn Tolun, *İlâmü'l-Verâ bi-men vullîye Nâiben mine'l-Etrâk bi-Dimaşk*, thk. Muhammed Ahmed Dehman, 2. bs., Dimaşk, 1984, s. 245; Nasrullah, *Târîhu Kerek Nuh*, s. 30-32, 55; Süleyman Zahir, *Târîhu's-Şîa es-Sekâfî ed-Dînî*, Beyrut, 1422/2002, III, s. 7; Sâlim, *Târîhu Medineti Sayda*, s. 162, 185; Abu Husayn, *View from Istanbul*, s. 14-5; Abu-Husayn, *Provincial Leaderships in Syria, 1575-1650*, Beirut, 1985, s. 68-9; Muhammed Adnan el-Bahît, "Devru Usrati Âli'l-Haneş", *Dîrâsât Târîhiyye*, sayı:13-14, 1404/1983, Dimaşk, ss. 88-137, (İngilizcesi için bkz. M. A. al-Bakhit, "The Role of the Hanash Family and the Tasks Assigned to It in the Countryside of Dimashq al-Sham, 790/1388-976/1568: A Documentary Study", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, ed. T. Khalidi, Beirut, 1984, s. 257-89).

Araştırmacıların farklı görüşleri³² olmakla birlikte Sayda'da görev yapmış olan Kadı Marûf'a (ö. 971/1564) göre İbnü'l-Haneş, Şîiydi (Râfîzî).³³ Sayda, İbnü'l-Haneş'in öldürülmesinden sonra Yavuz Selim'in ölümüne kadar devletin tayin ettiği bir naib tarafından yönetilmişti. Yavuz'un ölümüyle isyan eden (926/1520) Canberdî, öldürdüğü Nasirüddin'in oğlu Ahmed'i, kendisine destek olması şartıyla babasının hâkim olduğu yerlerin yönetimine getirdi. Ancak Canberdî, isyanında başarılı olamayarak öldürüldü. Bundan sonra Ahmed İbnü'l-Haneş ile ilgili uzun süre kaynaklarda bir bilgi yer almamaktadır.³⁴ 950 yılında Muhammed İbnü'l-Haneş, Kerek Nuh'ta büyük miktarlarda vakıflar meydana getirdi ve başına da nakibu'l-esrâf seyyid İlvân el-Hüseynî'yi atadı. İlvân el-Hüseynî, aslında bir Şîî olmasına rağmen Şâfiî gibi gözükmüyordu.³⁵ Mühimme defterlerinde 978/1571 yılında Şam emiri, kadı ve defterdarına gönderilen emirde, Muhammed İbnü'l-Haneş'in ismi, ikta sahibi olarak, Osmanlı kayıtlarında yer almaktadır. Daha sonra Muhammed de isyan gerekçesiyle hapsedilmiş ve öldürülmüştür.³⁶

Bölge yönetiminde Şîî eğilimli yöneticiler görev almaktaydı. Ayrıca birçok medreseleri ile kurumsallaşmış Şîî ilim merkezleri de etkinliklerine devam etmekteydi. Dönemin önde gelen Şîî-İmâmî âlimlerinin bulunduğu bir aileden³⁷ olan Zeynüddin el-Âmilî, bölgenin Osmanlı yönetimine geçtiği sıralarda on yaşlarında idi. Zeynüddin, eğitimine babası Ali b. Ahmed'de (ö. 925/1519) başlamıştı. Ondan *Muhtasarü's-Şerâ'i*, *el-Lüm'atü'd-Dimaşkiyye* gibi eserleri okudu.³⁸

³² Abdul Rahim Abu Husayn, İbnü'l-Haneş'i Sünnî bir Bedevî lider olarak tanımlamaktadır. *View from Istanbul*, s. 14 krş. M. A. al-Bakhit, "The Role of the Hanash Family", s. 257; Hasan Abbas Nasrullah, Heneş ailesinin Şâfiî mezhebinden olduğunu kaydetmektedir. *Târîhu Kerek Nuh*, s. 21, 98.

³³ Kadı Marûf, *Kütübü'l-Berâhîn*, s. 105³ (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 19015).

³⁴ Nasrullah, *Târîhu Kerek Nuh*, s. 32.

³⁵ Nasrullah, *Târîhu Kerek Nuh*, s. 99. Vakfiyenin metni, tarihi ve diğer detaylar için bkz. s. 173 vd. vakfiyenin metni için ayrıca bkz. el-Bahît, "Devru Usrati Âli'l-Haneş", s. 121-7.

³⁶ Nasrullah, *Târîhu Kerek Nuh*, s. 32, 35; el-Bahît, "Devru Usrati Âli'l-Haneş", s. 99, ilgili mühimme kaydı için bkz. 128.

³⁷ Bu aile, bu özelliğini, sonraki nesillerde de sürdürmüştü. 'Ayânü's-Şîa, VII, s. 144; Sadıkî, *eş-Şehîdî's-Sânî*, s. 24.

³⁸ Detaylar için bkz *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, s. 158.

Babasının ölümünden sonra çevredeki yakın İmâmî merkezlerde eğitimine devam etti. Önce Meys köyüne gitti ve Ali b. Abdülâlî'nin yanında 933 (1527) yılı sonlarına kadar eğitimine devam etti. Ondan *Şerâiu'l-İslâm, el-İrşâd* gibi bazı İmâmîyeye fıkıh kitaplarını okudu. Meys'ten Kerek Nuh'a gitti. Orada Hasan b. Cafer'in yanında kelimadan Meysem el-Bahrânî'nin *Kavâ'id*'ini, fıkıh usulünden *et-Tehzîb*'i, *el-Umdetü'l-Celiyye fi'l-Usûli'l-Fıkhiyye*'yi, nahivden *el-Kâfiyye*'yi okudu ve diğer bazı ilim dallarında da dersler dinledi. Cemaziyelahir 934'te (1528) memleketi Cüba'ya döndü. İlmî uğraşlarla geçen birkaç yıldan sonra 937 (1530-1) yılında Dimaşk'a gitti ve tıp, matematik, felsefe ve kıraat dersleri aldı. 938 yılında tekrar memleketi Cüba'ya döndü. 941 (1535) yılı sonuna kadar Cüba'da ikamet etti ve 942 (1536) yılı başlarında Mısır'a gitti. Bu yolculuk sırasında, Hanefî âlim Şemsüddin b. Tolûn ed-Dimaşkî'den *Sahihayn* okudu, rivayet için icazet aldı. Öğrencisi İbnü'l-Avdî de bu dönemde hizmetindeydi, o da İbn Tolûn'dan icazet almıştı. Yolculuk sırasında Gazze'ye uğradı ve Muhyiddin Abdülkadir b. Ebi'l-Hayr el-Gazzî ile görüştü. el-Gazzî, ona kütüphanesinden Cemalüddin İbnü'l-Mutahhar'ın (el-Hillî) bir kitabını hediye etti. Yolculuğu sırasında uğradığı yerleşim merkezlerinde ve Mısır'da değişik mezheplerden birçok âlimden çeşitli dallarda dersler aldı.³⁹ 17 Şevval 943 (29 Mart 1537) tarihinde Mısır'dan, hac ve umre için, Hicaz'a gitti. 14 Safer 944 (23 Temmuz 1537) tarihinde memleketi Cüba'ya döndü. 946 yılına kadar burada ikamet etti. Evinin yanına, yapımı 948 yılında tamamlanan bir mescid inşaatına başlandı.⁴⁰ 17 Rebiulahir 946 (1 Eylül 1539) tarihinde imamların kabirlerini ziyaret için Irak tarafına yolculuğa çıktı. Öğrencisi İbnü'l-Avdî ve başka Şîîlerden oluşan bir grup da onunla birlikteydi. Bu yolculuk sırasında bazı Şîî âlimlerle de görüştü.⁴¹ 15 Şaban'da (26 Aralık) memleketine geri döndü. Zilhicce 948 (1542) tarihinde Kudüs'e gitti. Şemsüddin b. Ebi'l-Lutf el-Makdisî'den *Buhari* ve *Müslim* okudu ve tekrar memleketine döndü. 951 yılı sonuna kadar, ilmi çalışmalar yaparak burada ikamet etti.⁴²

³⁹ Bu alimler ve okunan dersler ile ilgili detaylar için bkz ed-Dürrü'l-Mensûr, II, s. 162-7; 'Ayânü's-Şîa, VII, s. 148-9.

⁴⁰ Bu ev ve mescidi 'Ayânü's-Şîa müellifi Muhsin el-Emîn (ö. 1952) görmüştür. VII, s. 150.

⁴¹ Memleketine döndükten sonra bunlar ile irtibatlar devam etmekteydi. Sorular gelmekte, cevapları yazılıp gönderilmekteydi. ed-Dürrü'l-Mensûr, II, s. 169.

⁴² 'Ayânü's-Şîa, VII, s. 147.

III - İstanbul Seyahati ve Baalbek'teki Nuriyye Medresesine Tayini

Zeynüddin el-Âmilî, İstanbul'a gitmeye karar vermiş, 12 Zilhicce 951 (24 Şubat 1545) tarihinde memleketinden ayrılmıştı. Önce Dimaşk'a gitti. Bir müddet Dimaşk'ta kaldıktan sonra, Haleb'e gitti. 16 Muharrem 952'de (30 Mart 1545) Haleb'e varmıştı. 7 Safer (20 Nisan) tarihine kadar burada kaldı. İstanbul'a gitmek için genelde kullanılan Adana'dan geçen yolu bırakıp, bunun yerine Tokat yoluyla İstanbul'a giden bir öğrenci kafilesiyle yola çıktı. Kendi ifadesiyle bu güzergâh İstanbul'a gidenlerin pek kullandığı bir yol değildi. O, bu tercihini yaptığı istihareye bağlamaktadır. 12 Safer 952 (25 Nisan 1545) tarihinde Tokat'a ulaştılar. Sultan Beyazıt İmaretinde konakladılar. Tokat'tan Amasya'ya geçtiler. Bu dönemde Amasya Şehzade Mustafa tarafından yönetilmekteydi.⁴³ Amasya'da on altı gün kaldıktan sonra İstanbul'a doğru tekrar yola koyuldular.⁴⁴ 17 Rebiulevvel 952 (29 Mayıs 1545) Pazertesi günü İstanbul'a ulaştılar. On sekiz gün kimseyle görüşmeden İstanbul'da kaldı. Bu günlerde, her bir bahsi fıkıh, tefsir ve diğer konuları içeren on bahislik bir risale⁴⁵ yazıp, övgüyle andığı Kazasker Muhammed b. Kutbüddin'e (ö. 957/1550)⁴⁶ ulaştırdı. Kazasker ona büyük ilgi gösterdi ve aralarında birçok konuda müzakereler oldu. O dönemde, taşradan hilafet merkezi İstanbul'a gidenlerin, ikamet ettiği bölgenin kadısından, kendisini tanıtan bir yazı alması

⁴³ Zeynüddin'in kaydettiğine göre Sultan Süleyman, saltanatı için oğlundan duyduğu korku sebebiyle 960 (1553) yılında Şehzade'yi öldürmüştü. Aynı sene diğer oğlu Cihangir de Haleb'te ölmüştü. Onu da babasının öldürdüğü söylenmiştir. ed-Dürrü'l-Mensûr, II, s. 173.

⁴⁴ Zeynüddin el-Âmilî, bu güzergâhta gördüğü meyve-sebzelerden çiçeklere kadar birçok detayı, oldukça hayran bir dille yazmaktadır. ed-Dürrü'l-Mensûr, II, s. 173.

⁴⁵ Onun İstanbul'da yazdığı *el-İstanbuliyye fi'l-Vâcibâti'l-Ayniyye* adlı eseri (neşr. Ahmed el-Âbidî, Rıza el-Muhtârî, *Turâsinâ*, sayı: 22, 1411 h., ss. 167-204, <http://www.rafed.net/turathona/22/22-6.html>, 19 Ocak 2009) bu takdim edilen eserden farklıdır (mukaddime, s. 171). O, bu risalesinde imametın nass ile Hz. Ali ve evladının olduğunu savunmaktadır (s. 185). Onun buna benzer görüşlerinin yer aldığı bir eseri, dönemin Sünniliğin merkezi olan makamlara takdim etmesi de pek uygun olmazdı.

⁴⁶ Kazaskerin ismi şöyle veriliyor: Muhammed b. Kutbüddin b. Muhammed b. Muhammed b. Kadı Zade er-Rûmî. ed-Dürrü'l-Mensûr, II, s. 174. Çeşitli medreselerde müderrislik ve değişik bölgelerde kadılık görevleri de yapmış olan Anadolu kazaskeri Muhammed Çelebi İbn Kutbüddin hakkında detaylı bilgi için bkz. Taşküprüzâde, *eş-Şekâiku'n-Numâniyye fi Ulemâi'l-Osmâniyye*, Beyrut, 1975, s. 267; Mecdî Mehmet Efendi, *Hadâiku's-Şekâik*, neşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989, I, s. 448-9; el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-Sâira bi-Ayâni'l-Mietü'l-Âşira*, neşr. Halil el-Mansur, Beyrut, 1997, II, s. 19.

gerekmekteydi⁴⁷. Zeynüddin'e "böyle bir yazı olmadan işlerinin uzayacağı, çeşitli müşküllerle karşılaşacağı" söylenmişti. Ancak o, kadından böyle bir yazı almamış, onun yerine yazdığı risaleyi takdim etmiş ve ilgili yerlere kolaylıkla ulaşmıştı. Kazaskerle görüşmelerinin on ikinci gününde, bir defter gönderilip, Halep veya Şam'da istediği görevden birini seçmesi istendi. Zeynüddin ise Baalbek'teki Nuriyye Medresesi⁴⁸ müderrisliğini tercih etti.⁴⁹ Medresede görevlendirilmesi Sultan Süleyman'a arz edilerek, bir berat⁵⁰ yazıldı ve medresenin banisi sultan Nureddin'in vakfiyesinde yer alan miktarda bir aylık bağlandı.⁵¹

Zeynüddin, İstanbul'da üç buçuk ay kadar kalmıştı. 11 Recep 952 (11 Ekim 1545) Cumartesi günü İstanbul'dan ayrılıp Üsküdar'a geçti. Burada öğrencisi ve yol arkadaşı Hüseyin b. Abdissamed'i beklemek için kaldı.⁵²

Zeynüddin el-Âmilî, İstanbul'dan görev yerine gitmemiş, önce Irak'a gidip çeşitli kabirleri ziyaret etmişti. 3 Şaban 952 (10 Ekim 1545) Cumartesi günü Üsküdar'dan çıktılar. Sivas ve Malatya üzerinden Irak'a gittiler. 4 Şevval (9 Aralık) Çarşamba günü Samarra'ya ulaştılar. Aynı ayın sekizinde (13 Aralık) Pazar günü Kazımiyye Meşhedî'ne ulaştılar. Selman el-Fârisî ve Huzeyfetü'l-Yemânî'nin kabirlerini de ziyaret ettikten sonra Hz. Hüseyin'in kabrini ziyaret için yola çıktılar. Ayın ortasında Pazar günü oraya ulaştılar ve Cuma gününe kadar kaldılar. Oradan Hille'ye geçtiler ve (Musa Kâzım'ın oğlu) el-Kâsım'ın kabrini ziyaret ettiler. Oradan Kufe'ye gittiler ve Hz. Ali'nin kabrini ziyaret ettiler. Meşhedlerin ziyaretinden sonra, dönüş için 17 Zilhicce (19 Şubat 1546)

⁴⁷ Mürur tezkeresi ve başka isimlerle de adlandırılan bu uygulamanın detayları için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Mürur Tezkiyesi", *DİA*, XXXII, s. 60-1.

⁴⁸ Kısa bilgi ve kalıntılarının resimleri için bkz. <http://alintiqaad.com/essaydetails.php?eid=1938&cid=51>, 13.01.2009.

⁴⁹ *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, s. 174-5.

⁵⁰ Bazı berat örnekleri için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İmkiye Teşkilatı*, Ankara, 1988, s. 77-81

⁵¹ *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, s. 175.

⁵² İstanbul'da kaldığı sürede yaptıklarıyla ilgili başka detaylar için bkz. *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, s. 175-7. Marco Salati, Zeynüddin'in bu seyahatini konu alan bir makale yazmıştır. "Ricerche sullo sciismo nell'Impero ottomano: il viaggio di Zayn al-Dîn al-Sahîd al-Tâni a İstanbul al tempo di Solimano il Magnifico (952/1545)", *Oriente Moderno*, sayı: 9, (ayrı basım) Roma 1990, ss. 1-12.

tarihinde yola çıktılar. Zeynüddin el-Âmilî, bazı engeller sebebiyle, Aşure tarihinin yaklaşmasına rağmen Aşure ziyaretini yapamadığını kaydetmektedir.⁵³

IV- Baalbek'te İkameti ve Nuriyye Medresesinde Dersleri

Zeynüddin, İstanbul'da müderrislik için görevlendirilmesi sırasında, kendisine Halep veya Şam'dan istediği bir yeri seçmesi tavsiye edilmesine rağmen, Baalbek'teki Nuriyye Medresesi'ni tercih etmesinde bazı maslahatlar olduğunu kaydetmektedir.⁵⁴ Bu maslahatlardan kastı, bölge halkının mezhep tercihleri ve yönetimin kendi mezhebinden olmaları sebebiyle, yürüteceği faaliyetleri için uygun ortam olmalıdır. Çünkü Baalbek'in nüfusunun çoğunluğu Şiiilerden oluşmaktaydı.⁵⁵ Bölge yönetimi, Şîî olan⁵⁶ Harfûş oğullarının elindeydi. Canberdi isyanı (927/1521) sırasında Baalbek'e yerleşmişlerdi. Bölgede çıkan her karışıklıktan kendi güçlerini artırmak için yararlanmışlardır. Osmanlı'nın yerel yöneticileri tarafından zaman zaman tedip edilmişlerse de hâkimiyetlerini on dokuzuncu yüzyıla kadar sürdürmüşlerdi.⁵⁷ Bölgede yönetimde olan Harfûş ailesi Safeviler gibi sūfî yönleri de olan Şîîlerdi. Safeviler tarafından da destek gördüklerine dair bazı işaretler de vardır.⁵⁸ Osmanlı yönetimi de Harfûş oğullarının Safeviler ile ilişkisinden kuşkulmuş olabilir.⁵⁹ Örneğin bu aileden Muhammed b. Ali el-Harfûşî, eserleri olan ve

⁵³ *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, s. 178-81

⁵⁴ *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, s. 175.

⁵⁵ Abu Husayn, *View from Istanbul*, s. 123.

⁵⁶ el-Muhîbbî, *Hulâsatü'l-Eser fî Âyâni'l-Karnî'l-Hâdî Aşer*, Beyrut: Dâru Sâdir, ts., IV, s. 432; İbn Mehâsin, *el-Menâzilü'l-Mehâsiniyye fî'r-Rihleti't-Trablusiyye*, nşr. M. A. el-Belhit, Beyrut, 1981, s. 40; Muhammad Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beyrut, 1982, s. 28 (141. dipnot), 175; Muhammed Taki el-Fakih, *Cebelü Âmil fî't-Târîh*, Beyrut, 1986, s. 165; Derviş, *Cebelü Âmil*, s. 116-9; Abu Husayn, *View from Istanbul*, s. 124; Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmûd, "Harfûş", *DİA*, XVI, (ss. 165-7), s. 166.

⁵⁷ Hasan Abbas Nasrullah, *Târîhu Baalbek*, Beyrut, 1984, I, s. 224 vd.; Nasrullah, *Târîhu Kerek Nuh*, s. 57 vd.; Ebu Husayn, "The Shiites in Lebanon and The Ottomans in The 16th and 17th Centuries," s. 113 vd.; Nevfan Reça el-Hamud, *el-Asker fî Biladi's-Şam fî'l-Karnî's-Sâdisi Aşer ve's-Sâbi Aşer el-Milâdeyn*, Beyrut, 1981, s. 166- 9; İdris Bostan, "Ba'lebek", *DİA*, V, (ss.9-11), s. 10.

⁵⁸ Abdul Rahim Abu Husayn, *Provincial Leaderships in Syria 1975-1650*, s. 129; Derviş, *Cebelü Âmil*, s. 109.

⁵⁹ Abu Husayn, *Provincial Leaderships*, s. 134.

Şam'da ikamet eden bir âlimdi. Râfızîlik ile itham edilip resmi makamlara şikâyet edilince, gizlice önce Haleb'e, oradan da Safevî topraklarına gitmişti. Şah Abbas ona büyük saygı göstermiş, ulemanın başı konumunda görev vermişti.⁶⁰

Zeynüddin el-Âmilî, halkın çoğunluğunun Şîî ve yönetiminin de Şîî eğilimli olduğu Baalbek'teki Nuriyye Medresesi'nde görev yapacaktı. Irak'taki kabirleri ziyaretinden sonra, 953 yılı Safer ayı (Nisan 1546) ortalarında memleketine döndü. Sonra Baalbek'te ikamet etmeye, Nuriyye medresesinde derslerini vermeye başladı. Zeynüddin'in bu dönemde, beş mezhep üzere ders verdiği kaydedilmektedir. Bu bilgi öğrencisi İbnü'l-Avdî'nin ifadelerinde de yer almaktadır.⁶¹ Bu kayıt Osmanlı yönetiminin İmâmiyye mezhebinin eğitimine de izin vermesi ihtimalini akla getirmektedir. Ancak bazı kaynaklardaki kayıtlar, bu konudaki şüpheyi ortadan kaldırmaktadır. Bu kayıtlara göre Zeynüddin Sünnilikle itham edilmekteydi. O, gündüzleri Sünnî dört mezhep; geceleri de İmâmiyye mezhebi üzere ders vermekteydi.⁶²

Bazı kaynaklarda, Zeynüddin'in müderrislik görevini yerine getirirken Baalbek'te beş yıl ikamet ettiği ifade edilmektedir.⁶³ Hâlbuki o, Irak'taki kabirleri ziyaretlerinden sonra, 953 yılı Safer ayı (Nisan 1546) ortalarında memleketine dönmüş ve Baalbek'te ikamet etmeye başlamıştı. Zeynüddin, Baalbek'ten ayrılıp memleketine dönmüş, 955 (1548) yılına kadar memleketinde ikamet etmişti.⁶⁴ Baalbek'ten ayrılış tarihini tam olarak bilemiyoruz. Ancak en geç tarihi, 955 (1548) yılını bile alsak, müderrislik görevini beş yıl değil, iki yıl sürdürdüğü ortadadır.⁶⁵

⁶⁰ el-Muhıbbî, *Hulâsa*, IV, s. 49; Nasrullah, *Târîhu Kerek Nuh*, s. 88, 149; el-Muhacir, *el-Hicretü'l-Âmilîyye*, s. 95.

⁶¹ *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, s. 182. Ayrıca bkz. el-Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, Bağdat 1385, I, s. 189; Yusuf b. Ahmed el-Bahrânî, *Lülüetü'l-Bahreyn*, tahk. M.S. Bahrululum, Beyrut, 1986, s. 31; el-Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, neşr. Esedullah İsmailiyan, Tahran ; Kum, 1391, III, s. 373; el-Mirza en-Nürî, *Hâtimetü'l-Müstedrek*, Kum, 1415, II, s. 258; *'Ayânü's-Şîa*, VII, s. 145.

⁶² Muhammed b. Ali el-Ahsâî, *Avâli'l-Leâli'l-Azîziyye fi'l-Ehâdisi'd-Diniyye*, tahk. Mücteba el-İrakî, Kum, 1983, I, s. 10-1 (kitaba şerh yazan Nimatullah el-Cezâîrî'nin ifadesi.); Rıza Muhtari, *Münnye* mukaddimesi, s. 47; aynı müellif, "Pezûheş der Târîh-i Zendeke-i Şehîd-i Sâni IV", s. 136.

⁶³ *'Ayânü's-Şîa*, VII, s. 145; Derviş, *Cebelü Âmil*, s. 131, 179.

⁶⁴ *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, s. 182; Sadkî, *eş-Şehîdî's-Sâni*, s. 99.

⁶⁵ el-Muhacir, *Cebelü Âmil beyne's-Şehideyn*, s. 225.

Zeynüddin'in hayatı hakkında kendi kayıtları bu tarihte (955/1548) sona ermektedir. Öğrencisi İbnü'l-Avdî, hocası Zeynüddin için bu tarihten itibaren emniyetli günlerin sona erdiği kaydetmektedir.⁶⁶

III- Öldürülmesi

Zeynüddin'in 955/1548 yılından sonraki hayatını gizlenerek geçirmiştir. O, Baalbek'ten ayrılma ve memleketine dönme sebebini "ilahî bir emri yerine getirmek" olarak açıklamaktadır. Onun bu ifadesi Rıza Muhtari tarafından "istihare" olarak açıklanmaktadır.⁶⁷ Muhtemelen aldığı bazı duyular sonrasında, tedbir olarak, gizlenme ihtiyacı duymuş olmalıdır. Onun bu dönemdeki hayatı hakkında kaynaklardaki bazı kayıtlardan hareketle, çok az da olsa, bazı bilgiler elde edebiliyoruz. Zeynüddin, 12 Safer 956 (Mart 1549) tarihinde öğrencisi İbnü'l-Avdî'nin Cizzin'deki evinde saklanmaktaydı.⁶⁸ 964 yılında Tâcüddin b. Hilal el-Cezâîrî'ye Mekke'de icazet vermişti.⁶⁹ Aynı yıl bölgeden ayrılıp Mekke'ye gittiği kaydedilmektedir.⁷⁰ el-Bahrânî'nin kaydettiğine göre Zeynüddin 5 Rabiulevvel 965 (Aralık 1557) tarihinde Mekke'de tutuklanıp İstanbul'a getirilerek öldürülmüştü.⁷¹

Zeynüddin'in son yılları ve öldürülmesi ile ilgili çelişkili bilgiler için genellikle el-Hür el-Âmilî'nin (ö. 1104/1693) *Emelü'l-Âmil* isimli eseri kaynak olarak kullanılmaktadır. O, "duyduklarına" ve "bazı âlimlerin yazdıklarına" atıf

⁶⁶ *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, s. 182. Zeynüddin'in kendi hayatıyla ilgili yazdıkları, Rıza el-Muhtari'nin tahkikiyle *Rasâilü's-Şehîdî's-Sâni*'nin ikinci cildinde tekrar yayınlanmıştır. Metni için bkz. http://www.shahidayn.com/index_ar.php?page=Library.Part&partid=2324&id=6, 13.03.2009. Ayrıca kısmı değişikliklerle Zeynüddin'in *Keşfü'r-Rebîbe fi Ahkâmî'l-Gaybe* (tahk. Ali el-Horasânî el-Kâzîmî, Beyrut, 1987) mukaddimesinde (13-25); *et-Tenbîhâtü'l-Âliyye alâ Vezâîfi's-Salâti'l-Kalbiyye* (tahk. Safaüddin el-Basrî, Meşhed, 1413) mukaddimesinde (s. 27-34) de bulunmaktadır.

⁶⁷ Rıza el-Muhtari'nin tahkikiyle, "Tercemetü's-Şehîd bi-Kalemihi's-Şerîf", *Rasâilü's-Şehîdî's-Sâni* II içinde http://www.shahidayn.com/index_ar.php?page=Library.Part&partid=2324&id=6, 13.03.2009.

⁶⁸ *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, s. 183; el-Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, III, s. 373.

⁶⁹ Abdullah el-Efendî, II, s. 382-3.

⁷⁰ el-Muhacir, *Cebelü Âmil beyne's-Şehideyn*, s. 225.

⁷¹ el-Bahrânî, *Lülüetü'l-Bahreyn*, s. 34.

yaparak, Zeynüddin'in baktığı bir dava sonrasında yaşanan gelişmelerin onun öldürülmesi sürecinin başlangıç sebebi olarak anlatmaktadır.⁷² Şîî araştırmacılara göre bölgedeki İmâmiyye mezhebinden olanlar için kadılık görevini, pratikte kendi mezheplerinden âlimler yerine getirmektedir. Resmî makamların atadıkları kadı ve müftülerin sadece isimleri vardı.⁷³ Nitekim Zeynüddin el-Âmilî de “gayri meşru (câir) kadı ve sultandan” söz etmekte ve bunlara müracaatın büyük günah olduğuna, elde edilen mahkeme sonucunun Allah'ın hükmüyle uyuşmayacağına dair rivayetlere yer vermektedir.⁷⁴

el-Hür el-Âmilî'nin kaydettiği Zeynüddin'in öldürülme süreci şöyle gelişmiştir:

Zeynüddin, iki kişinin davasına bakmış, mahkûm olan sonuca kızıp, Maruf isimli Sayda kadısına gitmiştir. Kadı, Zeynüddin'i kendisine getirmesi için birini göndermişti. Bu dönemde Zeynüddin kitap yazmakla meşguldü. Orada yaşayanlardan biri, bir müddet başka yere gitmesini söylemişti. Zeynüddin, hac yolculuğuna çıkmayı düşündü. Daha önce hacca gitmişti, ancak bu yolculuğu gizlenme amaçlıydı. Yolculuğunu da gizlenebileceği bir mahmel içerisinde yaptı. Sayda kadısı, sultana “Bilâd-ı Şâm'da dört mezhep dışında bidatçi bir adam olduğunu” yazdı. Sultan birini gönderip, Zeynüddin'in sağ olarak kendisine getirilmesini istedi. Onu, kendi memleketinin âlimleri ile tartıştırmak ve ondan sonra hakkında bir karara varmak istiyordu. Sultanın gönderdiği adamı geldiğinde Zeynüddin'in Mekke yolunda olduğunu haber aldı. Yolda ona yetişti. Zeynüddin'in hacın bitimine kadar müsaade talebini kabul etti. Hac bitince yola çıktılar. Anadolu'ya (bilâdü'r-Rûm) ulaştılar. Karşılaştıkları bir adam, Zeynüddin'i sordu. Görevli “Şîî İmâmiyye âlimlerinden biri, sultana götürüyorum” cevabını verdi. Adam, görevliye “onun sultana senin hizmette kusur ettiğini, kendisine eziyet ettiğini ihbar etmesinden korkmuyor musun?”

⁷² el-Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, I, s. 90.

⁷³ Muhsin el-Emîn, *Hitatu Cebeli Âmil*, Beyrut, 1982, s. 137-8; Derviş, *Cebeli Âmil*, s. 147.

⁷⁴ *Mesâlikü'l-Efhâm*, Kum, 1414, III, s. 110; XIII, s. 335. Ayrıca bkz. Muhammed Rıza Musaviyyan, “Şehid-i Sani ve Zendeğî der Devlet-i Câir”, *Ulûm-i Siyâsî*, sayı: 4, Kum, 1378, ss. 49-71.

Onun sultanın nezdinde yardımını göreceği ve böylelikle senin öldürülme sebepleri olacak adamları vardır. Onu öldürmen ve kellesini sultana göndermen akla uygun olandır” dedi. Görevli, Zeynüddin'i deniz kenarında öldürdü. Orada bir Türkmen grubu yaşamaktaydı. Geceleyin oraya bir nurun indiğini gördüler. Zeynüddin'i oraya gömüp üzerine bir kubbe yaptılar. Zeynüddin'i öldüren görevli, onun başını sultana götürdü. Ancak Sultan bu durumdan hoşlanmadı. “Ben sana onu sağ getirmeni emrettim, sen ise onu öldürdün” dedi. Seyyid Abdürrahim el-Abbâsi'nin de gayretleri neticesinde Sultan bu görevliyi öldürdü.⁷⁵

Zeynüddin'in öldürülmesine şahit olan Kutbüddin en-Nehrevâlî'nin (ö. 990/1582)⁷⁶ anlattıkları daha farklıdır:

Şam'da Hasan Bey'in⁷⁷ (ö. 984/1576) kadı olduğu dönemde Zeynüddin, Şam'da Rafizîlik ile itham edilmişti. Kadı Hasan Bey, Zeynüddin'i getirtip yargılamış, Zeynüddin Şafîî mezhebinden olduğunu söyleyip, ilk iki halife ve genel olarak sahabilerin faziletlerini kabul ettiğini anlatmıştı. Bundan sonra Kadı Hasan Bey, onu serbest bırakmıştı. Ancak yanındaki biri, Zeynüddin'in birçok kitapları olan, Râfıza'nın önde gelen âlimlerinden biri olduğunu söylemişti. Hasan Bey onun ikinci defa getirilmesi için adam gönderdi. Ancak bu sefer Zeynüddin gizlenmişti. Bu durum, Hasan Bey'in canını sıkımsı, onu serbest bıraktığına pişman olmuştu. Bu arada Hasan Bey, Mekke kadılığına atandı. Hasan Bey Mekke'deyken Zeynüddin'in Mekke'de olduğunu haberini aldı ve tutuklanması emrini verdi. Hapsedilen Zeynüddin'in serbest bırakılması için gösterilen çabalar sonuçsuz kaldı. Zeynüddin, Cidde kethüdası Hüseyin Bey ile Mısır'a, oradan da

⁷⁵ el-Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, I, s. 90. İçeriği değiştirmeyecek şekilde özetle verilmiştir.

⁷⁶ en-Nehrevâlî (917-990/1511-1582), Mekke ve Yemen'e dair eserleriyle meşhurdur. Mekke şerifleri Osmanlı ile ilişkilerinde onu istihdam etmişlerdi. Mekke'ye giden Osmanlı devlet adamlarına rehberlik yapıyordu. Mekke müftüsü ve kadısı olarak görevlendirilmişti. Kanuni tarafından yaptırılan Süleymaniye Medresesi'ne ilk Hanefî müderris tayin edilmişti (975/1567). 965/1558 yılında Mekke şerifinin elçisi olarak İstanbul'da bulunuyordu. (Eymen Fuad Seyyid, “Nehrevâlî”, *DİA*, XXXII, s. 547-8.)

⁷⁷ Molla Hasan Bey, 959 (1552) yılında atandığı Şam kadılığında iki yıl, sonra Bağdat'ta, 963 (1556) yılında ikinci defa getirildiği Şam kadılığında bir yıldan biraz fazla görev yapmıştı. Şevval 964 (1557) tarihinde Mekke kadılığına tayin olmuştu. Rabiulahir 965 (1558) tarihinden itibaren de Kahire kadılığına getirilmişti. Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, II, s. 239-40.

İstanbul'a götürüldü ve vezir-i azam Rüstem Paşa'nın emriyle 8 Şaban 965 (26 Mayıs 1558) tarihinde öldürüldü.⁷⁸

el-Hür el-Âmilî'nin konuyla ilgili bu anlatımın tamamen uydurma olduğu tespiti⁷⁹ yapılmış durumdadır. Ancak bu bilgiler hem birçok İmâmiyye kaynağında⁸⁰ ve hem de günümüz araştırmacıları tarafından tekrarlanmaktadır.⁸¹ Bu uydurma bilgiler ile ilgili bazı detayları inceleyelim.

⁷⁸ en-Nehrevâlî, *el-Fevâidü's-Seniyye fi'r-Rihleti'l-Medeniyye ve'l-Rûmiyye* adlı eserinde Medine'ye, ardından Suriye ve Anadolu üzerinden İstanbul'a, yaptığı seyahatlerini anlattığı önemli bir eserdir. İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüdin Efendi, No:2440'ta (kütüphane fişinde Macmu'at al-favaid al-mutafarrika min at-tarih şeklinde kaydedilmiştir.) bulunmaktadır. en-Nehrevâlî'nin bu seyahatnamesi, Richard Blackburn tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir (*Journey to the Sublime Porte: Te Arabic Memoir of a Sharifian Agent's Diplomatic Mission to the Ottoman Imperial Court in the era of Suleyman the Magnificent: the Relevant text from Qutb al-Dîn al-Nahravâlî's al-Fawâid al-sanîya fi al-rihla al-madanîya wa-l-rûmiya*, Beirut: Orient Institut, 2005, s. 208-210). Metin için bkz. Muhammed Kazım Rahmetî, "Şehîd-i Sâni ve İtilâ'î Tâze der Bâre-i Şehâdeti Ô, <http://rahmati.kateban.com/entry1319.html>, 16.01.2009. Devin J. Stewart da makalesinin sonunda metni vermiştir ("The Ottoman Execution of Zayn al-Dîn al-Âmilî" s. 347). Seyahatnamede Zeynüddin'in öldürülmesinin anlatıldığı yerler için varak numarası 156^{a-b} verilmiştir. Ancak kontrol edildiğinde görüleceği üzere, 140^{a-b} olması daha doğrudur. Rifat Bilge'nin *Anılar ve İnsanlar* isimli eserinde yaptığı bazı bölümlerin tercümesinde, bu hadisenin geçtiği kısım yoktur. (Ankara, 1997, s. 18-25). Ekrem Kamil de Nehrevânî'nin Türkiye'de gezdiği şehirlere dair anlatımlarını Bedreddin el-Gazzî'nin kayıtları ile mukayeseli olarak Türkçe'ye tercüme etmiştir. (Eymen Fuad Seyyid, "Nehrevâlî", *DİA*, XXXII, s. 547-8) Ekrem Kamil, "Hicri Onuncu (Miladi On Altıncı) Asırda Yurdumuzu Dolaşan Arab Seyyahlarından Gazzi-Mekke Seyahatnamesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi*, I (İstanbul, 1937, ss. 3-90) Ekrem Kamil Seyahatnamede hadisenin geçtiği bölümü tercümesinde kısaca almış, ancak hadise öncesi hakkında eş-Şehid es-Sâni için en-Nehrevâlî'nin bilgiler verdiğine dipnotta değinmekle yetinmiştir. s. 82. (tıpkı basım *Islamic Geography*; 194, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1994 (ss. 177-258) s. 250. Yazma hakkında genel bilgiler için: Kutbüddin Muhammed b. Ahmed en-Nehrevâlî, *el-Berkül-Yemani fi'l-asri'l-Osmani*, nşr: Hamad el-Casir, Riyad: Dârü'l-Yemame, 1967, (takdim) s. 47-53.

⁷⁹ Stewart, "The Ottoman Execution of Zayn al-Dîn al-Âmilî", s. 308.

⁸⁰ Hasan es-Sadr, *Tekmilâtü Emeli'l-Âmil*, nşr. Ahmed el-Hüseynî, Kum 1406, s. 215; el-Bahranî, *Lülüetü'l-Bahreyn*, s. 32-3; *Ravzâtu l-Cennât*, III, s. 381-2; *Müstedriku l-Vesâil*, III, 428; *el-Künâ ve'l-Elkâb*, II, s. 384; *Mucemu Ricâli l-Hadîs*, V, 377; *Riyâzu'l-Ulemâ*, II, s. 375; *Şerhu l-Lüma* (mukaddime), I, s. 194.

⁸¹ Cihâd Bennûn, *Harakâtü'n-Nidâl fi Cebeli Âmil*, Beyrut, 1993, 85-6; Derviş, *Cebeli Âmil*, s. 179-80; Tedmürî, *Mevsûatü Ulemâ'il-Müslimîn fi Tarihi Lübnan'il-İslâmî* (6.-10. h. asırlar), Beyrut 1411/1990, IV (2. kısım), s. 260-1.

A- Zaman

et-Tefrişî'nin (ö. 1030/1621) *Nakdû'r-Ricâl*'inde Zeynüddin'in 966 yılında öldürüldüğü yazılmaktadır⁸² el-Hür el-Âmilî gibi et-Tefrişî'nin bu kaydını kullananlar aynı tarihi vermektedir.⁸³ Ancak eldeki bilgiler bu tarihin yanlış olduğunu ortaya koymaktadır.⁸⁴ Dönemin Safevi tarihçileri Zeynüddin'in 965 yılında öldürüldüğünü kaydetmişlerdir.⁸⁵ Zeynüddin'in oğlu Hasan da babasının ölüm tarihi olarak bu yılı vermektedir.⁸⁶ Zeynüddin'in öldürülmesine şahit olan Kutbüddin en-Nehrevâlî tam tarihi 8 Şaban 965 (26 Mayıs 1558) şeklinde vermektedir.⁸⁷

B- Mekân

el-Hür el-Âmilî'nin ve onun kayıtlarını kullananların aktardığına göre Zeynüddin, onu İstanbul'a götürmekte olan görevli tarafından, Anadolu'ya (bilâdü'r-Rûm) ulaşıldıktan sonra, deniz kenarında öldürülmüştü.⁸⁸ Muhsin el-Emîn, İstanbul yolunda Bâyezîd isimli bir köyde öldürüldüğünü ifade ederek, başka bir detay vermektedir.⁸⁹ Dönemin Safevi tarihçileri Zeynüddin'in

⁸² et-Tefrişî, *Nakdû'r-Ricâl*, Kum, 1418, II, s. 292.

⁸³ el-Hür el-Âmilî, *Emeli'l-Âmil*, I, s. 86; 346. el-Mirza Abdullah el-Efendî el-İsfahanî, Safevi tarihçisi Hasan Rumlu'nun ifadelerini tercüme edip aktardıktan sonra, verilen 965 yılının yanlış olduğunu; doğrusunun 966 olması gerektiğini savunmaktadır (*Riyâdu'l-Ulemâ ve Hıyâdu'l-Fudela*, Kum, 1401, II, s. 385).

⁸⁴ Zeynüddin'in öldürülme tarihi ile ilgili Rıza el-Muhtarî, önemli tesbitlerde bulunmuş ve yıl olarak 965 yılının daha doğru olduğu sonucuna varmıştır. Bkz. *Münyetü'l-Mürîd*, (mukaddime), s. 12.

⁸⁵ Hasan Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, nşr. Abdülhüseyn Nevaî, Tahran 1357/1979, s. 520; Kadı Ahmed Gaffarî Kazvinî, *Târîh-i Cihân-arâ*, Tahran, 1343, s. 304; Abdi Beğ Şirazî, *Tekmilâtü't-Tevârih*, nşr. Abdülhüseyn Nevaî, Tahran, 1369, s. 113.

⁸⁶ *ed-Dürü'l-Mensûr*, II, s. 189; Abdullah el-Efendî, *Riyâdu'l-Ulemâ* II, s. 376; el-Bahranî, *Lülüetü'l-Bahreyn*, s. 34.

⁸⁷ en-Nehrevâlî, *el-Fevâidü's-Seniyye*, 140^a; Blackburn, *Journey*, s. 208-210; Rahmetî, "Şehîd-i Sâni ve İtilâ'î Tâze der Bâre-i Şehâdeti Ô, <http://rahmati.kateban.com/entry1319.html>, 16.01.2009; Stewart, "The Ottoman Execution of Zayn al-Dîn al-Âmilî" s. 347.

⁸⁸ el-Hür el-Âmilî, *Emeli'l-Âmil*, I, s. 91; Ayrıca bkz. el-Hûfî, *Mu'cemu Ricâli'l-Hadîs*, Beyrut 1992, VIII, s. 390; Tedmürî, *Mevsûatü Ulemâ'il-Müslimîn fi Tarihi Lübnan'il-İslâmî*, IV (2. kısım), s. 260-1.

⁸⁹ *'Ayânü's-Şîa*, VII, s. 143.

İstanbul'a götürülüp öldürüldüğünü kaydetmişlerdir.⁹⁰ el-Mirza Abdullah el-Efendî el-İsfahanî, Safevi tarihçisi Hasan Rumlu'nun ifadelerini tercüme edip aktardıktan sonra, onun İstanbul'da değil; İstanbul yolunda öldürüldüğünü savunup düzeltme yapmaya kalkışmaktadır.⁹¹ el-Hansârî başka bir kayıt için aynı şeyi yapmaktadır.⁹² Abdülâhad es-Sircânî'nin Şah Tahmasb adına yazdığı *Tefsîru Sûreti'r-Rûm* adlı eserinde Zeynüddin'in Mescid-i Harama hapsedildiğini, Mısır yoluyla İstanbul'a gönderildiğini ve Zeynüddin'in itham edildiği hiçbir suçlamayı kabul etmediğini kaydetmiştir.⁹³ Zeynüddin'in öldürülmesine İstanbul'da bulunduğu sırada şahit olan en-Nehrevâlî, onun divana getirilerek idam edildiğini kaydetmektedir.⁹⁴

Zeynüddin'in yolda öldürüldüğünü yazan bazı kaynaklarına göre onun cenazesi için öldürüldüğü bölgede yaşayan Türkmenler tarafından bir türbe yapılmıştı.⁹⁵ Nimetullah el-Cezâîrî'nin Makâmât'ına atıfla İstanbul dışında yapılan bu türbeye Mezar-ı (Zeynü)d-din isminin verildiği kaydedilmektedir.⁹⁶ Onun yolda değil, İstanbul'da öldürüldüğü ortaya çıktığı için bu bilgilerin yanlış olduğu da anlaşılacaktır. Diğer bazı kaynakların kaydettiği bir rivayete göre ise Zeynüddin'in cenazesi üç gün bekletildikten sonra denize atılmıştı.⁹⁷

Zeynüddin'in öldürülmesine sebep olarak sadece farklı mezhepten olması gösterilmektedir. Zamanla belki de başka yeni bilgiler de gün yüzüne çıkacaktır. Öncelikle anlaşılıyor ki Zeynüddin'in etkisi sadece yaşadığı bölgeyle sınırlı değildi. Daha 953-4 (1546-7) yıllarında Onun risaleleri Meşhed'de istinsah

⁹⁰ Hasan Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 520; Kadı Ahmed Gaffarî Kazvinî, *Târîh-i Cihân-arâ*, s. 304; Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmilâtü't-Tevârih*, s. 113. el-Bahranî de Zeynüddin'in deniz yoluyla İstanbul'a getirildiğini ve öldürüldüğünü kaydetmektedir. *Lülüetü'l-Bahreyn*, s.

⁹¹ *Riyâdu'l-Ulemâ*, II, s. 385.

⁹² el-Hansârî, et-Tefrişî'nin *Nakdû'r-Rical*'indeki "Kostantiniyye'de öldürüldü" ifadesi aktarmakta ve Zeynüddin'in yolda öldürüldüğünü savunmaktadır (Ravzâtü'l-Cennât, neşr. Esedullah İsmailiyan, Tahran; Kum, 1391, III, s. 380-1).

⁹³ et-Tahrânî, *ez-Zerâ*, XXVI, 219; *İhyâu'd-Dâsir mine'l-Karnî'l-Âşir*, s. 117; Muhammed Kazım Rahmetî, "Abdülâhad Sircânî ve İtilâ-i Mühimmi Ô der bâre-i Şehâdeti Şehîd-i Sâni", <http://www.historylib.com/Site/SViewDocument.aspx?DocID=1006&RT=List#>, 11.02.2009.

⁹⁴ en-Nehrevâlî, *el-Fevâid*, 140^b; Blackburn, *Journey*, s. 208; Stewart, "The Ottoman Execution of Zayn al-Dîn al-Âmilî" s. 333; Ekrem Kamil, "Hicri Onuncu (Miladi On Altıncı) Asırda Yurdumuzu Dolaşan Arab Seyyahlarından Gazzi-Mekke Seyahatnamesi", s. 82.

⁹⁵ el-Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, I, s. 91; el-Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, III, s. 383.

⁹⁶ *Ayânü's-Şîa*, VII, s. 157.

⁹⁷ el-Bahranî, *Lülüetü'l-Bahreyn*, s. 34; el-Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, III, s. 383.

edilmekteydi.⁹⁸ O dönemde Râfızılık propagandası ile suçlanmak, siyasi olarak da farklı anlamlar da içermekteydi. Râfızılık, Osmanlı yönetiminin devamlı mücadele halinde olduğu Safeviler ile ilgili bir şeydi. Olayın yaşandığı dönemdeki siyasi rekabet, böyle sonuçlar doğurabilmekteydi. Nitekim aynı şey tersinden de geçerliydi. Safevilerin yönetimine girmiş bölgelerde yaşayan Sünnî âlimler ya öldürülmüşler, ya da memleketlerini terketmeye mecbur kalmışlardı.⁹⁹

Zeynüddin'in öldürülmesinin, Osmanlı yönetiminden korkan Cebelü Âmil bölgesindeki İmâmiyye mezhebinden âlimlerin Safeviler devletine göç etmelerine sebep olduğu¹⁰⁰ şeklindeki görüş tam olarak doğru değildir. Öncelikle bu göçlerin sadece bu sebebe bağlanması doğru değildir. Ayrıca bu olaydan çok önce de göçlerin gerçekleştiği görülmektedir.¹⁰¹ Bölgenin âlimlerinin İran'a göç etmeleri Osmanlı hâkimiyetinden önce başlamıştı. Örneğin bölgeden İran'a göç etmişler arasında en tanınmışların başında gelen Muhakkik el-Kerekî, daha 916 (1510-1) yılında İran'a gitmiş, Safeviler'in emrine girmişti. Bu tarihte, Osmanlı'nın bölgeye hâkimiyeti söz konusu değildi. el-Kerekî'ye *nâibu'l-imân* lakabı verilmişti. İmâmiyye mezhebini yayma işinde görev almaları için diğer bölgelere olduğu gibi bu bölgedeki âlimlere de mektuplar göndermekteydi.¹⁰² Bölgeden İran'a giden Şîi ulemanın, Safevî devletinin kendilerine sunduğu cazip imkânları¹⁰³, fırsatları görmezlikten gelerek, sadece Osmanlı yönetiminin baskılarından söz etmek¹⁰⁴ hiç de tarafsız değerlendirmeler değildir.

⁹⁸ Resul Caferiyan, "Pezûheşi der Bâre-i İntikâli Kitabhâ-yi Kuheni Şîi ez Serzemîn-hây-ı Arabî be İran der Âğâz-i Devre-i Safavî", *Makâlât-ı Târîhî*, IV, Kum, 1374, (ss. 91-109), s. 97.

⁹⁹ Mansur Sifatgöl, *Sahtâr-ı Nihâd ve Endişe-i Dinî der İran-ı Asr-ı Safevi*, Tahran, 1381, s. 143; el-Muhacir, *el-Hicretü'l-Âmilîyye*, s. 113.

¹⁰⁰ Derviş, *Cebelü Âmil*, s. 134; el-Muhacir, *Cebelü Âmil beyne's-Şehideyn*, s. 227; el-Muhacir, *el-Hicretü'l-Âmilîyye*, s. 95.

¹⁰¹ Mansur Sifatgöl, *Sahtâr-ı Nihâd ve Endişe-i Dinî der İran-ı Asr-ı Safevi*, s. 144 vd.

¹⁰² Nasrullah, *Târîhu Kerek Nuh*, s. 90 ve devamında bölgeden gidip Safeviler'in hizmetinde görev alan âlimlerden örnekler. Ayrıca bkz. 99 vd..

¹⁰³ Detaylar için bkz. el-Muhacir, *el-Hicretü'l-Âmilîyye*, s. 193 vd.

¹⁰⁴ Cafer el-Muhacir, bu itirazın farkındadır. Ancak yine de Osmanlı baskısını öne çıkarmaya çalışmaktadır. *el-Hicretü'l-Âmilîyye*, s. 96.

C- Öldürülmesiyle İlgili Rivayetlerde İsmi Geçenler

Zeynüddin'in öldürülmesi ile ilgili Sayda kadısından, Vezir-i Azam Rüstem Paşa'ya, Sultan Süleyman'a kadar birçok kişinin ismi geçmektedir.

1- Sultan

Bazı kaynaklarda Zeynüddin'in Sultan Selim'in emriyle 965 (1558) yılında katledildiği¹⁰⁵ yazılmaktadır. Hâlbuki bu tarihte Kanunî Sultan Süleyman hükümdardır. Bu kaynaklardaki Sultan Selim ile Kanunî'nin babası Yavuz Selim mi; yoksa oğlu II. Selim mi kastedildiği de net değildir.

Zeynüddin'in öldürülmesi ile ilgili en çok atıf yapılan el-Hür el-Âmilî'nin yazdıklarında Kanunî Sultan Süleyman, olumlu resmedilmektedir. Bu anlatıma göre Sultan, Zeynüddin'i İstanbul'a getirip yargılamak istemiş, onu getirmesi için gönderdiği adamına da özellikle canlı getirmesini tembihlemiş, ancak bu görevli Zeynüddin'i yolda öldürmüştü. Zeynüddin'in bu şekilde öldürülmesinden hoşlanmayan Sultan da kendi adamını idam ettirmişti.¹⁰⁶

Dönemin Safevî tarihçileri Zeynüddin'in vezir-i azam Rüstem Paşa'nın emri ile öldürüldüğünü kaydetmektedirler.¹⁰⁷ Hasan Rumlu ayrıca, Zeynüddin'in Sultan'a arz edilmeden öldürüldüğünü de ilave etmektedir.¹⁰⁸

2- Rüstem Paşa

Rüstem Paşa, devlette değişik görevlerden sonra 951/1544 yılında sadârete tayin edilmişti. Kanunî'nin Hürrem'den doğan kızı Mihrimah ile evlenmişti. Rüstem Paşa, Hürrem'den doğan Şehzade Bayezid lehine, onun veliahd olması için faaliyet yürütmüştü. Bunun için en büyük şehzade Mustafa'yı Safeviler ile ilişki kurmakla itham ettirecek bir tertip

¹⁰⁵ el-Bahrânî, *Lülüetü'l-Bahreyn*, s. 34; Sıfatgöl, *Sahtâr*, s. 259, 133. dipnot.

¹⁰⁶ el-Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, I, s. 90-1.

¹⁰⁷ Hasan Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 520; Gaffarî, *Târîh-i Cihân-arâ*, s. 304; Abdi Beğ Şirazî, *Tekmiletü't-Tevârih*, s. 113.

¹⁰⁸ Hasan Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 520.

düzenlemişti.¹⁰⁹ 1555'te Şahzade Mustafa'nın öldürülmesinde¹¹⁰ etkin rol oynayıp sonrasında aldığı yoğun tepki neticesinde 960/1553'te azledilmiş, 962/1555'te ikinci defa sadarete getirilmiş ve 968/1561 tarihinde ölümüne kadar görevde kalmıştır.¹¹¹ Ancak lehine faaliyet yürütülen Şehzade Beyazid da, asi durumuna düşüp taht mücadelesini kaybettikten sonra Safeviler'e sığınmış ve onlardan teslim alınarak öldürülmüştü.¹¹²

Bazı Şîî kaynaklar, Sultan Süleyman'ın Rüstem Paşa'yı, Zeynüddin'i yargılanmak üzere İstanbul'a getirmesi için gönderdiğini kaydetmektedir.¹¹³ Bir vezir-i azamın böyle bir işle görevlendirilmesi çok makul gözükmemektedir. Özellikle Safevî tarihçileri Zeynüddin'in vezir-i azam Rüstem Paşa'nın emri ile öldürüldüğünü kaydetmektedirler.¹¹⁴ Zeynüddin'in öldürülmesine şahit olan Kutbüddin en-Nehrevâlî de onun öldürülmesini Rüstem Paşa'nın emrettiğini kaydetmektedir.¹¹⁵

¹⁰⁹ Şerafettin Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1997, s. 28-9.

¹¹⁰ Solakzade, *Solakzade Tarihi*, II, s. 229-35; Hasan Beyzade Ahmed, *Tarih*, II, s. 127-32; *Müneccimbaşı Tarihi*, II, s. 56.

¹¹¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 360, 402-3, 406, 549-50; Uzunçarşılı, "Şehzade Mustafa'nın Ölümünde Medhali Olan Vezir-i Âzam Rüstem Paşa'nın İkinci Sadaretinde Yeniçerilerin Ağalarından Şikayet Havi Kanunî Sultan Süleyman İle Rüstem Paşa'ya Pek Ağır Mektupları", *Belleten*, Cilt: XXXI, Sayı: 122, Ankara, 1967, ss. 191-200; Ş. Altundağ, Ş. Turhan, "Rüstem Paşa", İA, IX, s. 800-2; M. Tayyib Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı 11-12, İstanbul, 1956, ss. 11-50.

¹¹² Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, neşr. B.S. Baykal, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981, I, s. 271-88; *Solakzade*, II, s. 262-89; *Müneccimbaşı*, II, s. 579-84; *Hasan Beyzade*, II, s. 137-9; Şerafettin Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, s. 97 vd., 134.

¹¹³ Hasan es-Sadr, *Tekmiletü Emelü'l-Âmil*, neşr. Ahmed el-Hüseynî, Kum, 1406, s. 215; el-Mirza en-Nürî, *Hâtîmetü'l-Müstedrek*, Kum, 1415, II, s. 261.

¹¹⁴ Hasan Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 520; Gaffarî, *Târîh-i Cihân-arâ*, s. 304; Abdi Beğ Şirazî, *Tekmiletü't-Tevârih*, s. 113.

¹¹⁵ en-Nehrevâlî, *el-Fevâidü's-Seniyye*, 140^a; Blackburn, *Journey*, s. 208-210; Rahmetî, "Şehîd-i Sâni ve İtilâî Tâze der Bâre-i Şehâdeti Ö, <http://rahmati.kateban.com/entry1319.html>, 16.01.2009; Stewart, "The Ottoman Execution of Zayn al-Dîn al-Âmilî" s. 347.

3- Sayda Kadısı Marûf b. Ahmed

Zeynüddin'i sultana ihbar etmekle itham edilen kişi, Sayda kadısı Maruf'dur. Dikkat çeken başka bir şey de Şîî İmâmî çevrelerce Şehîd-i Evvel diye anılan Muhammed b. Mekî Cebel el-Âmilî'nin (ö. 786/1384) idamında da Sayda kadısının adının geçiyor olmasıdır.¹¹⁶ Kadı Maruf'un *Kitâbü'l-Berâhîni'n-Nevâkız Delâlati'r-Revâfız*¹¹⁷ isimli, İsnâ Aşeriyye'nin görüşlerine reddiye olarak¹¹⁸ yazdığı bir eseri vardır. Dönemin kaynaklarının verdiği bilgilere göre Maruf b. Ahmed Şerefüddin es-Sahyûnî ed-Dımaşkî eş-Şafîî, İbnü'z-Zuayyif diye bilinmektedir¹¹⁹. 895/1490 yılında doğmuştur.¹²⁰ Haleb'e bağlı Hârim'e ve Trablus'a bağlı Sayda'ya kadı olmuş,¹²¹ 949/1542 yılında da Haleb'e kadı olarak gelmiştir. 971/1564 yılında (Üsküdar'da)¹²² vefat etmiştir¹²³.

Kadı Maruf, *Kitâbu'l-Berâhîn*'i 964/1557 yılında¹²⁴ yazmıştır. O, bu eserinde bazı isimleri zikretmekte, eserlerine atıflar yapıp, görüşlerini

¹¹⁶ *Emelü'l-Âmil*, I, s. 183; 'Ayânü's-Şîa, X, s. 60.

¹¹⁷ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 19015. Bkz. *Milli Kütüphane Yazma Eserler Kataloğu*, https://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=68767.

¹¹⁸ O, bu risâleyi, İsnâ Aşeriyye Râfızîlerini reddetmek amacıyla yazdığını belirtmektedir. *Kitâbü'l-Berâhîn*, s. 8^b.

¹¹⁹ Radiyyüddin Ahmed b. İbrahim İbnü'l-Hanbelî, *Dürrü'l-Habeb fi A'yâni Haleb*, nşr. Mahmud el-Fâhûrî, Yahya Zekerıyya Abbara, Dımaşk, 1973, II (I. kısım) s. 494.

¹²⁰ el-Gazzî, *el-Kevâkib*, III, s. 185.

¹²¹ Müellifin bir dönem Sayda şehrinde kadılık yaptığı kendi ifadelerinde de yer almaktadır ("Ben Sayda şehrinde kadı iken..." s. 31^a).

¹²² el-Gazzî, *el-Kevâkib*, III, s. 187.

¹²³ İbnü'l-Hanbelî, *Dürrü'l-Habeb*, II (I. kısım) s. 494-496; el-Muhıbbî, *Hulâsa*, IV, s. 162; Muhammed Ragıb b. Mahmûd b. Haşım Ragıb et-Tabbâh el-Halebî, *İ'lâmü'n-Nübelâ bi-Târîhi Haleb eş-Şehbâ'*, Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1344/1926, VI, s. 50; Aynı kaynaklardan alınmış bilgilerle Ömer Abdusselam Tedmürî, *Mevsüatü Ulemâ'il-Müslimîn fi Tarîhi Lübnan'ül-İslâmî* (6-10. h. asırlar), Beyrut 1411/1990, IV (2. kısım), s. 259-261. Şiirlerinden örnekler için bkz. Derviş Muhammed b. Ahmed et-Tâlevî, *Sânehatü Düme l-Kasr fi Mutârahâti beni'l-Asr*, nşr. Muhammed Mürsi el-Hüfî, Beyrut : Alemü'l-Kütüb, 1983, I, s. 179 vd. Onun hayatı ve bu eseri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Adem Arıkan, "Osmanlı Kadısı/Müderresi Maruf b. Ahmed'in İmâmîyye Şiasına Eleştirileri", *Marife*, yıl:8, sayı:3 (kış 2008), Konya, 2009, ss. 331-48.

¹²⁴ Kitapta geçen "...günümüz 964 senesi..." ifadesinden eserin yazılış tarihinin 964 (1557) olduğu anlaşılmaktadır (*Kitâbü'l-Berâhîn*, s. 20^a).

eleştirmektedir. Kadı Maruf, *Mesâlikü'l-Efhâm*'ın sahibi¹²⁵ ve bu esere haşiye yazan Muhammed b. Cumhur'un adını vererek "Hz. Ali'nin bütün kemalat ve makamatta Hz. Peygamber'e eşit olduğunu",¹²⁶ ve "imamların, Hz. Muhammed hariç, diğer peygamberlerden üstün olduklarını"¹²⁷ savunan görüşlerini nakletmekte, muhatabı için ağır ifadeler kullanmaktadır¹²⁸. Zeynüddin el-Âmilî'nin *Mesâlikü'l-Efhâm* isimli fıkah konularını içeren bir eseri vardır. Ancak Kadı Maruf'un burada aktardığı içerik de dikkate alınınca bu eserin, Muhammed İbn (Ebî) Cumhûr'un *Mesâlikü'l-Efhâm İfî İlmi'l-Kelam*'ı ve bu esere yine kendisinin yazdığı haşiyesi¹²⁹ olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kadı Maruf, ileriki sayfalarda haşiyenin ismini *el-Müncî mine'z-Zalâm* şeklinde açıkça vermektedir.¹³⁰

Kadı Maruf'un Zeynüddin'i sultana ihbarı hakkında el-Hür el-Âmilî'nin verdiği bilgiyi başka kaynaklardan teyid etme imkânımız en azından şimdilik yoktur. Kadı Maruf'un yazdığı reddiyesinde özellikle bölgede yaşayan Şiiler ile ilgili gözlemlerini de aktarması, bölgede yaşayan Şiilerin zor durumda kalmasına sebep olmuş olabilir. el-Hür el-Âmilî'nin Zeynüddin'in öldürülmesi ile ilgili kurguladığı hikayesine, Kadı Maruf'u da bu sebeple katmış olması muhtemeldir.

¹²⁵ Kadı Maruf ile ilgili daha önceki yazımızda, *Mesâlikü'l-Efhâm*'ın sahibini Şehî-i Sâni diye parantez içerisinde ifade etmiştik. Ancak bu kişinin Muhammed İbn (Ebî) Cumhûr olduğu anlaşıldığından ilgili kaydı tashih etmiş olalım. Bkz. "Osmanlı Kadısı/Müderresi Maruf b. Ahmed'in İmâmîyye Şiasına Eleştirileri", s. 341.

¹²⁶ *Kitâbü'l-Berâhîn*, s. 92^b.

¹²⁷ *Kitâbü'l-Berâhîn*, s. 93^a.

¹²⁸ *Kitâbü'l-Berâhîn*, s. 93^a.

¹²⁹ İbn Ebî Cumhur (ö. h. 900'lü yılların başı), önce *Mesâlikü'l-Efhâm* üzerine *en-Nûru'l-Müncî mine'z-Zalâm* ismiyle bir haşiye yazmış, bu haşiye üzerine *el-Müclî li-Mirâti'l-Müncî* ismiyle yeni bir haşiye telif etmiştir. 1324 yılında basıldığı kaydedilmektedir. Muhammed Muhsin Aga Bozorg et-Tahrânî, *ez-Zeria ilâ Tasânüfî's-Şîa*, Beyrut, 1983, VII, s. 110; XX, 13; XXIV, s. 377. İbn Ebî Cumhûr'un hayatı ile ilgili kaynaklar ve diğer detaylar için bkz. Samed Muvahhid, "İbn Ebî Cumhûr", <http://www.cgie.org.ir/shavad.asp?id=130&avaid=790>, 09.02.2009.

¹³⁰ *Kitâbü'l-Berâhîn*, s. 96^b.

Aynı dönemde yaşayan İbnü'l-Hanbelî (ö. 971/1563) *Dürrü'l-Habeb* isimli eserinde, Kadı Maruf'un Haleb'e bağlı Hârim'e ve Trablus'a bağlı Sayda'ya kadı olduğu,¹³¹ 949/1542 yılında da Haleb'e kadı olarak geldiği kaydedilmektedir.¹³² İbnü'l-Avdî, hocasının İstanbul seyahati öncesi, Kadı Maruf'a gidip hocasının İstanbul'a gideceğinden söz ettiğini, Kadı Maruf'un da bu yolculuk neticesinde talep edilecek görev için bir arz yazmayı teklif ettiğini, ancak bunun kabul edilmediğini kaydetmektedir.¹³³ İbnü'l-Avdî'nin bu anlattıkları, Zeynüddin'in 951/1545 yılında başladığı İstanbul yolculuğuyla ilgilidir. İbnü'l-Hanbelî'nin kaydına göre Kadı Maruf, 949/1542 yılında Haleb'e kadı olmuştu. Bu tarihten iki sene sonrası için tekrar Sayda kadısı olarak adının geçmesi nasıl açıklanabilir. Bunun için ikinci defa aynı şehre görevlendirilmiş olabileceği ihtimali akla gelmektedir. Kadı Maruf, 964/1557 yılında¹³⁴ yazdığı *Kitâbu'l-Berâhîn*'de Sayda'da kadı iken şahit olduğu bazı hatıralarına yer vermektedir.¹³⁵ Onun bu anlattıklarında kullandığı ifade kalıpları Sayda'daki kadılık görevinin geçmişte kaldığını göstermektedir. Zeynüddin'in tutuklandığı ve sonrasında öldürüldüğü tarihlerde (965/1558) Kadı Maruf'un Sayda kadısı olmadığı kuvvetli bir ihtimaldir. Dönemin kaynaklarındaki bazı bilgilerden Kadı Maruf'un bu tarihlerde Safed kadısı olduğu¹³⁶ sonucuna varılmaktadır.¹³⁷ Ayrıca Osmanlılar döneminde Cebeli Âmil bölgesi, 1060/1660 yılına kadar,

¹³¹ Müellifin bir dönem Sayda şehrinde kadılık yaptığı kendi ifadelerinde de yer almaktadır ("Ben Sayda şehrinde kadı iken..." s. 31^a).

¹³² İbnü'l-Hanbelî, *Dürrü'l-Habeb fî A'yâni Haleb*, II (I. kısım) s. 494-496; et-Tabbâh el-Halebî, *İ'lâmü'n-Nübelâ bi-Târîhi Haleb eş-Şehbâ*, VI, s. 50; Aynı kaynaklardan alınmış bilgilerle Ömer Abdusselam Tedmürî, *Mevsûatü Ulemâ'il-Müslimîn fî Târîhi Lübnan'il-İslâmî* (6.-10. h. asırlar), IV (2. kısım), s. 259-261.

¹³³ *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, s. 174.

¹³⁴ Kitapta geçen "...günümüz 964 senesi..." ifadesinden eserin yazılış tarihinin 964 (1557) olduğu anlaşılmaktadır (*Kitâbu'l-Berâhîn*, s. 20^a).

¹³⁵ Müellifin bir dönem Sayda şehrinde kadılık yaptığı kendi ifadelerinde de yer almaktadır ("Ben Sayda şehrinde kadı iken..." s. 31^a).

¹³⁶ Derviş Muhammed b. Ahmed et-Tâlevî, *Sânehâtu Düme l-Kasr fî Mutârahâti beni'l-Asr*, nşr. Muhammed Mürsi el-Hülî, Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1983, I, s. 33-4, 179.

¹³⁷ Devin J. Stewart, İbnü'l-Hanbelî'nin verdiği bilgileri görmemiş olmalıdır. O, kaynaklarda Kadı Maruf'un ilişkide olduğu kişilerin hayatlarını da dikkate alarak, onun bu tarihte Sayda kadısı olmadığını ortaya koymaya çalışmaktadır. "The Ottoman Execution of Zayn al-Dîn al-'Âmilî", s. 310-1.

Dimaşk vilayetine bağlı Safed sancağı sınırları içerisindeydi. Bu tarihten sonra Sayda'ya bağlanmıştı.¹³⁸

el-Hansârî, "mel'ûn" diye nitelediği Kadı Maruf'un Zeynüddin'e karşı şiddetinin kaynağının İstanbul yolculuğu öncesinde "kadı arzı"nın alınmaması ve duyulan haset olduğunu belirtmektedir.¹³⁹ Halbuki Zeynüddin'in öğrencisi İbnü'l-Avdî, Kadı Maruf ile hocasının aralarından iyi ilişki (suhbe ve müdâhale) olduğunu kaydetmektedir.¹⁴⁰ el-Hür el-Âmilî'nin bu ithamı, Kadı Maruf'un hayatı hakkında bilgi veren günümüz yazarları tarafından da kullanılmaktadır.¹⁴¹

Zeynüddin'in öldürülmesine şahit olan en-Nehrevâlî'nin anlattıklarında ise kadı olarak, Şam kadısı Hasan Bey'in ismi geçmektedir. Kadı Hasan Bey, Zeynüddin'i yargılayıp serbest bıraktıktan sonra yanındaki biri, Zeynüddin'in birçok kitabı olan, Râfıza'nın önde gelen âlimlerinden biri olduğunu söylemişti. Hasan Bey onun ikinci defa getirilmesi için adam gönderdi. Ancak bu sefer Zeynüddin gizlenmişti.¹⁴² Hasan Bey'e Zeynüddin hakkında bu bilgileri verenin kimliğini şimdilik bilemiyoruz.

¹³⁸ Derviş, *Cebeli Âmil*, s. 29, 37, 46; krş. Abu Husayn, *View from Istanbul*, s. 135; Cafer el-Muhacir, *el-Hicretü'l-Âmiliyye*, s. 93. Safed Sancağının coğrafi kapsamı için bkz. H. Rhode, "The Geography of the Sixteenth Century Sancak of Safad," *Archivum Ottomanicum*, sayı:10, (1985), New York, Harrassowitz Verlag, s. 179-218.

¹³⁹ O ayrıca Zeynüddin'in oğlu ve torununun görüşlerine yer vererek onun öldürülmesine sebep olarak Sünnîlerin âlimleri ile ilişkilerin kurulması ve kitaplarının okunmasını da ima etmektedir. el-Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, III, s. 382.

¹⁴⁰ *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, s. 174.

¹⁴¹ Tedmürî, *Mevsûatü Ulemâ'il-Müslimîn fî Târîhi Lübnan'il-İslâmî*, IV (2. kısım), s. 260-1. Örneğin bu dönemi inceleyen bir araştırmacı da *Emelü'l-Âmilî*'i kaynak olarak Zeynüddin'in öldürülmesini anlatan Kevseranî'ye havale etmektedir. (Mehmet Çelenk, *16. ve 17. Yüzyıllarda Safevi Şiiliği*, (yayınlanmamış doktora) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Ebstütüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Bursa, 2005, s. 183, 613. dipnot.). Kesrevî, bu kaynaktaki kayıtları aktardıktan (Vecih Kevseranî, *Osmanlı ve Safevîlerde Din-Devlet İlişkisi*, çev. Muhlis Canyürek, Denge yay, İstanbul 1992, s. 109-112) sonra, Sayda kadısı Maruf için ağır ifadeler kullanmaktadır.

¹⁴² en-Nehrevâlî, *el-Fevâidü's-Seniyye*, 140^a; Blackburn, *Journey*, s. 208-210; Rahmetî, "Şehîd-i Sâni ve İtilâ'î Tâze der Bâre-i Şehâdeti Ö", <http://rahmati.kateban.com/entry1319.html>, 16.01.2009; Stewart, "The Ottoman Execution of Zayn al-Dîn al-'Âmilî" s. 347.

4- Seyyid Abdürrahim el-Abbâsî

Başta *Emelü'l-Âmil* olmak üzere İmâmiyye tabakalarında yer verilen kurgulara göre Seyyid Abdürrahim el-Abbâsî, Zeynüddin el-Âmilî'yi öldüren kişinin cezalandırılması için girişimde bulunmuş ve idamını sağlamıştır.¹⁴³ Halbuki kaynaklara müracaat edildiğinde net olarak görülmektedir ki Abdürrahim el-Abbâsî 963 (1556) yılında vefat etmiştir.¹⁴⁴ Açıkça görülüyor ki kurgudaki verilen tarihle 966 (1558-9) yılından üç sene önce ölmüş biri, Zeynüddin'in hakkını savunan biri olarak kurgunun parçası haline getirilmiştir.

Sonuç

Zeynüddin el-Âmilî'nin Osmanlı yönetimi tarafından Râfızîlik suçlaması ile öldürülmesi, değişik bakış açılarıyla tartışılmaya devam etmektedir.

Zeynüddin el-Âmilî'nin öldürülmesi ile ilgili bilgilerin dayandırıldığı en temel kaynaklarda yer alan bilgilerin birçok yanlış içerdiği anlaşılmaktadır. Onun öldürülmesiyle ilgili itham edilen Sayda kadısı Maruf, İsna Aşeriyye'nin görüşlerine reddiye yazmış biridir. Onun bu eserinde kendi gözlemlerine de yer vermesi, bölgede yaşayan Şii'lerin zor durumda kalmasına sebep olmuş olabilir. Yine bu kaynaklarda Zeynüddin'in öldürülmesinden sonra, onun öldürenin idamı için nüfuz kullanan biri olarak gösterilen Abdürrahim el-Abbâsî'nin iki, hatta bu kaynaklardaki tarih ile üç sene önce öldüğü tarihen sabittir. Bu kaynaklardan bazılarında dönemin sultanı olarak Sultan Selim zikredilmektedir. Halbuki dönemin sultanı Kanunî Sultan Süleyman'dır. Bu tarihte Kanunî'nin babası Yavuz Selim hayatta değildir, oğlu ikinci Selim ise henüz hükümdar olmamıştır. Olayla ilgili suçlanan en yüksek dereceli devlet yetkilisi vezir-i azam Rüstem Paşa'dır.

¹⁴³ *Emelü'l-Âmil*, I, s. 91; *Lülüetü'l-Bahreyn*, s. 33; *Ravzâtu'l-Cennât*, III, s. 382; *Müstedriku'l-Vesâil*, III, 428; *Tekmiletü Emelü'l-Âmil*, s. 206; *el-Künâ ve l-Elkâb*, II, s. 384; *Mucemu Ricâli'l-Hadîs*, V, 377, *Şerhu'l-Lüma* (mukaddime), I, s. 194, *Riyâzu'l-Ulemâ*, II, s. 375. Konuyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Rıza Muhtarî, "Pezûheşi der Târih-i Zende-i Şehîd-i Sâni IV", *Nur-i İlm*, sayı: 27, Kum, 1367 (ss. 126-143), s. 126-7.

¹⁴⁴ Taşküprüzâde, *eş-Şekâik*, Beyrut, 1975, s. 246; Mecdî, *Hadâik*, I, s. 410; el-Gazzî, *el-Kevâkib*, II, s.163; İbn İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb ft. Ahbâri men Zeheb*, tahk. Mahmed el-Arnâvut, Beyrut, 1993, X, s. 488; Katib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, İstanbul, 1941, I, s. 477, II, s. 1537.

Her ne kadar olayların geliştiği tarihte bir mezhep adına faaliyet yürütmek, aynı zamanda siyasi anlamlar da içeren bir durum olsa da, bir âlimin mezhebinden dolayı öldürülmesinin savunulacak bir tarafı yoktur. Aynı şey, bu dönemde Safeviler tarafından öldürülen veya memleketlerini terk etmek zorunda bırakılan Sünnî âlimlere yönelik uygulamaları için de söz konusudur. Ancak Zeynüddin'in hayatı hakkındaki bilgilerimiz, genelde, bu kadar çelişki ve yanlış da içeren Şii kaynaklara dayanmaktadır. Sadece bu olaydan hareketle, genellemeler yapmak yanlış sonuçlara götürmüştür. Tarafsızlığı bir yana, bu yanlış bilgiler temel alınarak yapılan ithamların da geçerliliği bulunmamaktadır.